

О. П. КАЛЮК, М. А. САГАЙДАК

Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу

Стационарні розкопки Подолу — найбільшого торговельно-ремісничого посаду давнього Києва — доповнюються регулярними спостереженнями за земляними роботами, пов'язаними з ремонтом підземних комунікацій. У ході спостережень одержано нові дані про топографію та стратиграфію Подолу, зібрана велика колекція речей.

У грудні 1983 р. на проїжджій частині вул. Набережно-Хрещатицької, між вул. Хоревою та Верхній Вал, виявлено заглиблену частину — підкліт — давньоруської зрубної будівлі, що загинула від пожежі, а потім занесена потужним шаром алювію. Зруб, орієнтований стінами за сторонами світу, мав розміри 3,0×3,0 м і був спущений у котлован глибиною 0,8—1,0 м, викопаний у піщаному наносі (рис. 1).

По всій площі зруб був заповнений битим керамічним посудом. За товщиною шар кераміки не був однорідним: біля стін уламки залягали в один-два яруси черепків, тоді як по центру заповнення його потужність досягала 0,38—0,40 м. При цьому піску між черепками не було, часто траплялися денця посудин — в два—чотири яруси, — розміщені одне в одному. Місцями заповнення зрубу та перекриваючий його намівний шар були пошкоджені ямами XVII—XX ст. Залишків наявності печі в дослідженій будівлі не знайдено.

В умовах рятувних робіт вибрано понад третину заповнення зрубу, що дало понад 12 тис. фрагментів кераміки. Серед неї траплялися окисдовані залізні речі: фрагмент ключа першого типу ключів для внутрішніх замків; нижня частина замка типу «Б»; овальне прорізне двобічно загострене кресало. За новгородськими аналогіями, співіснування подібних речей припадає на XII ст.¹ Не суперечить даті, визначеній за датуванням залізних виробів, і датування переважної більшості кераміки за типами вінець. Можливо, конкретизують час виникнення керамічного комплексу на Набережно-Хрещатицькій рельєфні знаки на денцях посудин².

З шару походять також фрагмент плоскоподібного тигля, покритого з обох боків суцільним шаром склоподібної маси червоно-коричневого кольору, уламок точильного бруска, кістяний виріб у вигляді проколки, кістки тварин, чотири шматки залізного шлаку.

Переважна більшість знахідок — це уламки керамічного посуду, що не був у користуванні. Він представлений уламками виробів широкого асортименту — горщиків, глечиків, світильників, амфорок київського типу, черепків, корчаг з плоским дном, сковороди. Посуд має чисті поверхні оранжевого, жовтого та світло-сірого кольорів при білому або світло-сірому кольорі зламу.

Переважання нового посуду та відсутність печі свідчать про специфічне призначення будівлі. Очевидно, вона служила для зберігання продукції гончарського виробництва, тим більше, що на багатьох уламках посудин добре збереглася посічена обгоріла солома, яку гончарі використовували для зберігання виробів або при їх транспортуванні.

Посуд із зрубу виготовлений спіралью-джгутовим наліпом з наступним видавлюванням стінок вручну та їх обточуванням на гончарному крузі. Для його виготовлення використовувалася різна за скла-

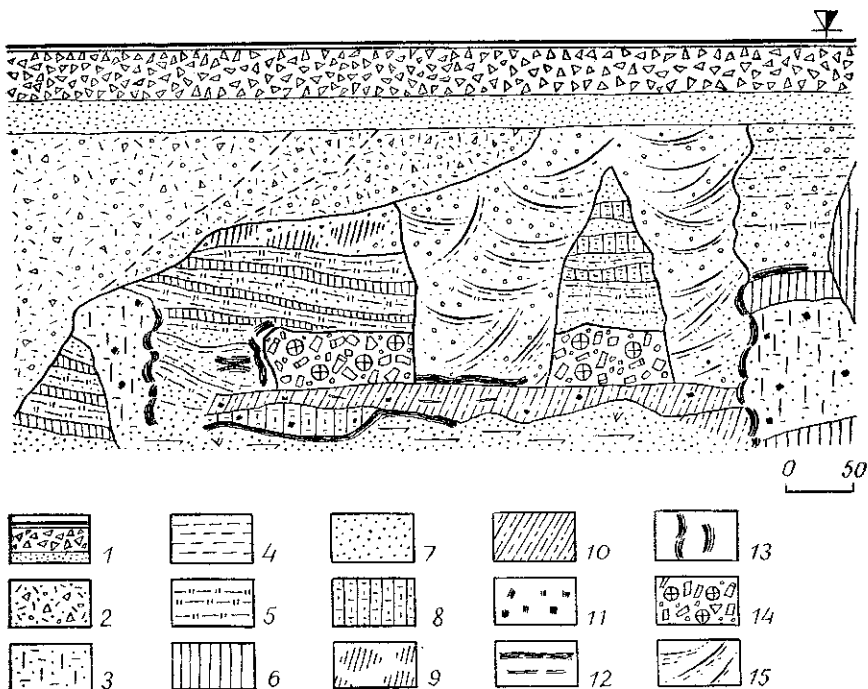

Рис. 1. Стратиграфія заповнення зруба.

Умовні позначення: 1 — дорожнє покриття; 2 — будівельне сміття; 3 — давній перекоп; 4 — прошарки глини; 5 — спонділова глина; 6 — гумус; 7 — пісок, 8 — слабогумований шар; 9 — зола; 10 — горлий шар; 11 — деревне вугілля; 12 — дошки; 13 — вінець зруба; 14 — завал кераміки; 15 — розмиви та перекопи.

дом формувальна маса, основою якої служила штучна суміш глин з переважанням каолінового компоненту. Для збіднення суміші вводилися різні добавки. До тіста № 1 додавався залізовмісний річковий пісок, до тіста № 2 — шамот у вигляді округлих зерен діаметром 2—4 мм, за складом ідентичний суміші, та попередньо просушений подрібнений каолін. До останнього додавали піску в чотири рази менше, ніж до тіста № 1, вміст заліза в ньому також нижчий*.

Особливу цінність керамічний комплекс з Набережно-Хрещатицької має для розробки типології давньоруської кераміки. З метою класифікації кераміки, знайденої в зрубі, була використана скорочена програма статистичної її обробки, запропонована В. Ф. Генінгом³. Умовні позначення показників форми, використані у даній публікації, взяті з статті С. П. Пачкової та В. О. Петрашенка⁴. До статистичної обробки були залучені фрагменти верхніх частин посудин. Досліджено 123 уламки із 1109 виявлених.

Як видно з дослідження, переважають горщики з середнім (16—25 см) діаметром вінець (P_1) — 65,1%, 26,8% з великим (26—33 см) діаметром, 8,1% — з малим (11—15 см).

За діаметром шийки (P_2) переважають посудини середнього (16—25 см) розміру — 61,5%, 30,1% — з малим (до 15 см), 17,3% — з великим (понад 26 см). Одна з посудин має шийку дуже малого (до 10 см) діаметра.

За параметром найбільшого розширення по тулубу (P_3) вимірні горщики поділяються на чотири групи: 49,6% горщиків з малим (16—25 см) розширенням тулубу, 45,6% — з середнім (26—35 см). Мало посудин з великим (36—45 см) та дуже малим розширенням по тулубу; вони становлять відповідно 3,2 та 1,6% всіх горщиків.

* Петрографічні визначення виконані в інституті Укрпроектреставрація Т. Є. Нестеренко.

Таблиця 1. Вимірювання показників форми горщиків

Показник	Всі горщики		Горщики з тіста № 1		Горщики з тіста № 2	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
$\Phi A = P_6 : P_2$						
1. ΦA_1	77	62,6	55	64,7	22	57,9
2. ΦA_2	46	37,4	30	35,3	16	42,1
$\Phi B = (P_1 - P_2) : 2P_6$						
1. ΦB_1	2	1,6	2	2,4	—	—
2. ΦB_2	41	33,3	32	37,6	9	23,7
3. ΦB_3	79	64,3	50	58,8	29	76,3
4. ΦB_4	1	0,8	1	1,2	—	—
$\Phi B = P_7 : P_3$						
1. ΦB_1	4	3,3	4	4,7	—	—
2. ΦB_2	95	77,2	63	74,1	32	84,2
3. ΦB_3	24	19,5	18	21,2	6	25,8
$\Phi \Gamma = (P_3 - P_2) : 2P_7$						
1. $\Phi \Gamma_1$	7	5,7	7	8,2	—	—
2. $\Phi \Gamma_2$	102	82,9	67	78,8	35	92,1
3. $\Phi \Gamma_3$	14	11,4	11	13,0	3	7,9

За висотою шийки (P_6) виділяються дві групи посудин. Переважають горщики з низькою шийкою (1,1—2,5 см); їх налічується 82,1%. Решта — 17,9% посудин — мають шийку середньої висоти (2,6—3,1 см).

Дві групи виділяються і за висотою плічок (P_7). Більша об'єднує 65,0% посудин з дуже низьким плечем (до 5,0 см), 35,0% горщиків мають низьке (5,0—7,5 см) плече.

Всередині виділених за параметрами посудин груп існує ієрархія величин, пов'язана з певною стандартизацією такої категорії кухонного посуду, якою є горщик. В колекції переважають посудини з вінцями діаметром 21—25 см, що мають тулуб діаметром 22—27 см при висоті шийки від 1,8 до 2,3 см.

Горщики, виготовлені з різних за складом формувальних мас, різняться і за розмірами. В групі горщиків з тіста № 2 переважають посудини з середнім та великим діаметром вінця та тулуба, що мають низьку або середню шийку при низькому або дуже низькому плечі. На відміну від них, горщики з тіста № 1 характеризуються меншим діаметром вінця — 11,8% з них мають вінця малого діаметру. Відповідно зменшилися інші їх розміри — діаметр шийки та тулуба, що суттєво вплинуло на різницю в об'ємах посудин, виготовлених з різного керамічного тіста.

Оскільки розміри не дають уяви про пропорції та профілювання посудин, охарактеризуємо горщики за показниками форми.

За висотно-горловинним показником (ΦA) виділяються дві групи посудин. Перша — ΦA_1 — об'єднує 62,6% низькогорлих горщиків (показник 0,06 — 0,11). До другої — ΦA_2 входять 37,4% середньогорлих посудин, показник 0,12—0,18 (табл. 1).

Чотири групи утворюються за показником профілювання шийки (ΦB). Найбільшу (64,3%) складають горщики з сильнопрофільованою шийкою (ΦB_3 ; показник 0,54 — 1,03), 33,3% середньопрофільованих (ΦB_2 ; показник 0,29 — 0,53). Мало горщиків з слабопрофільованою шийкою (ΦB_1 ; показник 0,07—0,28) та дуже сильнопрофільованою шийкою (ΦB_4 ; показник понад 1,04).

За висотним показником плічок виділяються три групи посудин: 77,2% — середньовисокі (ΦB_2 ; показник 0,13—0,21), 19,5% — високі (ΦB_3 ; показник 0,22—0,33), 3,3% — низькі (ΦB_1 ; показник 0,08—0,12).

За показником випуклості плічок ($\Phi \Gamma$) виділяються три групи. Переважають — 82,9% — горщики з середньовипуклим плічком ($\Phi \Gamma_2$; показник 0,39—0,72), 11,4% посудин з слабовипуклим ($\Phi \Gamma_3$; показник

Таблиця 2. Виділення груп посуду однакових пропорцій

Група пропорцій (ФА:ФБ:ФВ:ФГ)	Всі горщики		Горщики з тіста № 1		Горщики з тіста № 2	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
1122	1	0,8	1	1,2	—	—
1221	2	1,6	2	2,4	—	—
1222	16	13,0	12	14,1	4	10,5
1223	1	0,8	1	1,2	—	—
1232	3	2,4	3	3,5	—	—
1313	2	1,6	2	2,4	—	—
1321	4	3,3	4	4,7	—	—
1322	36	29,4	21	24,7	15	39,4
1323	5	4,1	4	4,7	1	2,6
1332	6	4,9	4	4,7	2	5,3
1432	1	0,8	1	1,2	—	—
2212	1	0,8	1	1,2	—	—
2222	7	5,7	5	5,8	2	5,3
2223	1	0,8	—	—	1	2,6
2232	10	8,1	8	9,3	2	5,3
2313	1	0,8	1	1,2	—	—
2321	1	0,8	1	1,2	—	—
2322	18	14,7	10	11,7	8	21,1
2323	2	1,6	1	1,2	1	2,6
2432	3	2,4	1	1,2	2	5,3
2333	1	0,8	1	1,2	—	—
2123	1	0,8	1	1,2	—	—
Всього	123	100,0	85		38	100,0

0,73—1,25), решта (5,7%) посудин характеризується дуже випуклим плечем (ФГ₁; показчик 0,23—0,38).

Отже, за пропорціями, відображеними показниками форми, горщики з різних формувальних мас подібні, але посудини з тіста № 1 більш різноманітні (табл. 2).

Найбільш диференціюючою ознакою посуду, виготовленого на крузі, при кореляції ознак, що характеризують кожен взятий окремо горщик, є форма вінець. Разом з тим вдалося встановити, що вінця однієї форми (профілю) виготовлялися за допомогою різних прийомів моделювання. Тому проведемо типологію горщиків з Набережно-Хрещатицької за формою вінець з урахуванням відмінностей прийомів моделювання вінець однакових профілів та складу керамічного тіста.

За формою вінець горщики відповідають другому, третьому та четвертому типам вінець київської кераміки за типологією, розробленою П. П. Толчком⁵.

Горщики типу II становлять 14,7% всього посуду (15,3% — з тіста № 1 та 13,1% — з тіста № 2). Це посудини з широким деградованим манжетом на плавно відігнутий шийці (рис. 2, 1—2, табл. 3). Манжет утворювався при уплющенні валика, що виникав по краю зовнішньої поверхні шийки її загладжування. Це — низькогорлі — 55,6% та середньогорлі — 44,4% посудини з сильнопрофільованою шийкою — 83,3%. Лише 16,7% горщиків мають середньопрофільовану шийку. Серед посудин цього типу переважають (83,3%) горщики з низькими слабовипуклими плічками, середньовисоких — 16,7%; 11,1% слабовипуклих та 5,6% горщиків мають плече середньовипукле.

Вінця типу III мають 33,3% горщиків, всі вони виготовлені з тіста № 1, що складає 48,2% всіх посудин. Горщики цього типу мають вінця у вигляді витягнутого по вертикалі (варіант 1, 11,7%) або дещо зплющеного (варіант 2, 36,5%) пташиного дзьоба (рис. 2, 3—6); 61,0% посудин цього типу має низьку, решта — середньовисоку горловину, 46,3% горщиків характеризується середньопрофільованою шийкою, стільки ж посудин мають сильнопрофільовану шийку; 4,9% горщиків з слабопрофільованою шийкою, а 2,5% — сильнопрофільована. Біль-

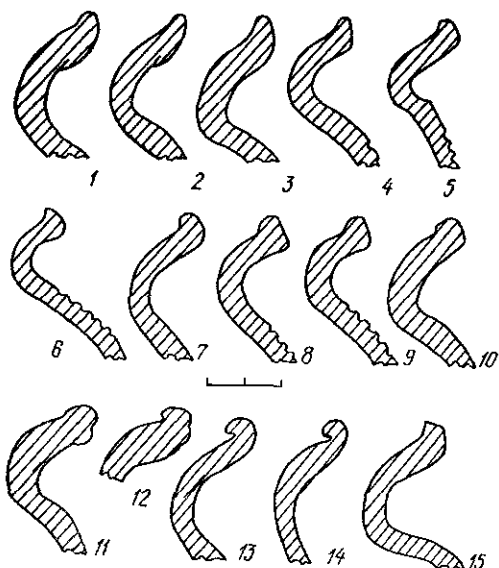

Рис. 2. Профілі верхніх частин горщиків (1—15).

дігнутої назовні (рис. 2, 7—8). Таким же валиком оформлені вінця 57,9% горщиків з тіста № 2, але в цьому випадку валик утворився за рахунок переміщення керамічної маси з шийки до вінця під час профілювання та обробки зовнішньої поверхні виробу (рис. 2, 9 10). Повторне загладжування поверхні, що супроводжувалося переміщенням невеликих порцій формувальної маси до вінця, сприяло появі валиків фестончатого перерізу (рис. 2, 11, 12).

Округлим валиком оформлені вінця ще 21,1% горщиків з тіста № 2. Валик утворювався за рахунок скручування в спіраль потоншого під час профілювання краю вінця (рис. 2, 13, 14). Таким же чином модельовані вінця ще 7,9% посудин з тіста № 2, але їх край майже горизонтально зрізаний (рис. 2, 15).

За профілем шийки горщики, вінця яких формувалися з спіралі, відрізняються від інших посудин. Шийка таких горщиків має злегка відтягнутий край.

Серед горщиків типу IV переважають — 67,2% — посудини з низькою горловиною; 32,8% посудин мають горловину середньої висоти. У 71,9% горщиків типу IV сильнопрофільована шийка, решта посудин характеризується шийкою середнього профілювання. Посуд типу IV переважно низькоплечий — 78,1%; трапляються посудини з плічком середньої висоти або дуже низьким плічком. Горщики цього типу мають здебільшого (84,4%) слабовипуклі плічка, у 12,5% посудин плічка

шість (73,2%) горщиків типу III — це вироби з низьким плічком; у 19,5% — середньовисоке; решта посудин (7,3%) характеризується дуже низьким плічком. Серед горщиків типу III переважають (80,5%) посудини із слабовипуклим плечем: середньовипукле плече мають 12,2% горщиків; у 7,3% посудин плече дуже слабовипукле.

Четвертий тип горщиків — найчисленніший, він поєднує 52% всіх горщиків, або 36,5% посудин з тіста № 1 та 86,9% посудин з тіста № 2. Вінця горщиків типу IV оформлені округлим валиком. Зовнішня подібність в оформленні вінця горщиків з тіста, різного за складом, має різну основу: валик горщиків з тіста № 1 являє собою обточений край шийки, плавно від-

Таблиця 3. Співвідношення типів горщиків із зруба

Тип, варіант	Всі горщики		Горщики з тіста № 1				Горщики з тіста № 2			
	кількість	%	кількість	%	% від загальної кількості	середній об'єм (л)	кількість	%	% від загальної кількості	середній об'єм (л)
II	18	14,7	13	15,3	10,6	7,1	5	13,1	4,1	11,8
III	41	33,3	41	48,2	33,3	—	—	—	—	—
III, 1	—	—	10	11,7	8,1	5,1	—	—	—	—
III, 2	—	—	31	36,5	25,2	6,9	—	—	—	—
IV	64	52,0	31	36,5	25,2	—	33	86,9	26,8	—
IV, 1	—	—	31	36,5	25,2	6,6	—	—	—	—
IV, 2	—	—	—	—	—	—	22	57,9	17,9	6,5
IV, 3	—	—	—	—	—	—	8	21,1	6,5	10,1
IV, 4	—	—	—	—	—	—	3	7,9	2,4	12,0

Таблиця 4. Коефіцієнти подібності між типами горщиків, %

Тип, варіант	Показник форми горщиків				Склад керамічної маси	Модельвання вінець	Наявність виїмки для кришки	Профіль шийки	Орнамент	Загальна подібність
	ФА	ФБ	ФВ	ФГ						
II; III	94,6	63,0	88,9	93,4	72,2	100,0	0	100,0	85,7	77,5
II; IV	88,4	88,6	94,8	92,0	76,2	53,1	0	82,8	84,1	73,3
III; IV	93,8	74,4	94,3	95,8	48,4	53,1	100,0	82,8	72,4	79,4
III, 1; III, 2	98,7	68,7	87,5	87,4	0	100,0	100,0	100,0	96,8	93,2
IV, 1; IV, 2—4	73,9	88,7	92,4	86,5	100,0	75,8	100,0	75,8	55,0	72,0
IV, 2; IV, 3	83,0	68,2	93,2	96,6	100,0	0	100,0	0	80,7	69,1
IV, 1; III, 1	79,4	94,5	87,4	87,4	100,0	100,0	100,0	100,0	87,0	92,9
II, 1; IV, 1	99,5	61,7	92,7	84,6	100,0	100,0	0	100,0	87,0	80,6
II, 1; III, 2	98,5	54,1	94,1	94,3	100,0	100,0	0	100,0	87,8	81,6
II, 1; II, 2	38,5	75,4	76,9	76,9	0	100,0	100,0	100,0	95,4	73,6
II, 1; IV, 3	76,0	65,4	98,1	84,6	0	0	0	0	77,9	44,6
III, 2; IV, 2	93,2	56,9	89,2	86,5	0	100,0	100,0	100,0	53,2	75,4
Горщики з тіста № 1 та № 2	93,2	82,5	95,3	86,7	0	77,1	97,9	75,8	57,3	73,9

середньої висоти і тільки дві посудини (3,1%) мають дуже слабо-вишуклі плічка.

Примітною рисою горщиків типів III та IV є заглиблення з внутрішнього боку вінець.

Порівняльний аналіз типів горщиків, проведений за групою ознак, які використали С. П. Пачкова та В. О. Петрашенко при вивченні кераміки городища Гринчук⁶, засвідчує найтісніший зв'язок — 90,1% — посуду типів III та IV. Зв'язок посуду типів II та III, II та IV становить відповідно 77,3 та 77,4%. Не змінюється він і з урахуванням відмінностей в складі керамічного тіста, прийомів моделювання вінець та особливостей орнаментациї, досягаючи в кожній порівнюваній парі типів 79,4, 77,5 та 73,3% подібності.

Найбільш подібні групи горщиків, виготовлених з однієї формувальної маси. Всередині окремих типів та між посудинами різних типів, однакових за складом керамічного тіста, вона коливається від 69,1 до 92,9%, тоді як подібність однотипного посуду, виготовленого з тіста обох складів, нижча і становить 44,6—75,4% (табл. 4).

Більшість горщиків із зруба (91,8%) орнаментовані. Орнаменти являють собою врізані горизонтальні та хвилясті лінії, що використовувалися самостійно (прості орнаменти; рис. 3, 1—3) або як складові елементи складних орнаментальних композицій (складні орнаменти; рис. 3, 4—9). Як допоміжний елемент у складних орнаментах зрідка застосовувалися насіннеподібні заглиблення (рис. 3, 5). Серед простих орнаментів найбільш поширеною (86,7%) є горизонтальна лінія в три—десять рядів (95,1% горщиків з тіста № 1 та 64,5% — з тіста № 2). Хвилясту лінію як самостійний елемент мали лише 2,7% посудин. Вони виготовлені з тіста № 1. Складні орнаменти наносилися виключно на горщики з тіста № 2 (35,5%), у яких орнаментовані лише плічка. Проте спостерігаються відмінності в орнаментациї горщиків різних типів. Так, горщики типів II та III орнаментовані виключно горизонтальними лініями (83,9% горщиків типу II та 96,7% горщиків типу III). Всі горщики типу IV орнаментовані, посудини з тіста № 1 мають декор з горизонтальних ліній, а з тіста № 2 — поєднують прості та складні орнаменти.

На загальному фоні орнаментациї київської кераміки XI—XIII ст., для якого типове збіднення орнаментики⁷, посуд з тіста № 2 виступає рідкісним явищем, пов'язаним з особливостями роботи конкретного майстра: багато орнаментованих посуд в незначних кількостях трапляється в шарах XII—XIII ст., але орнаменти вкривають переважно верхню частину плічок посудин.

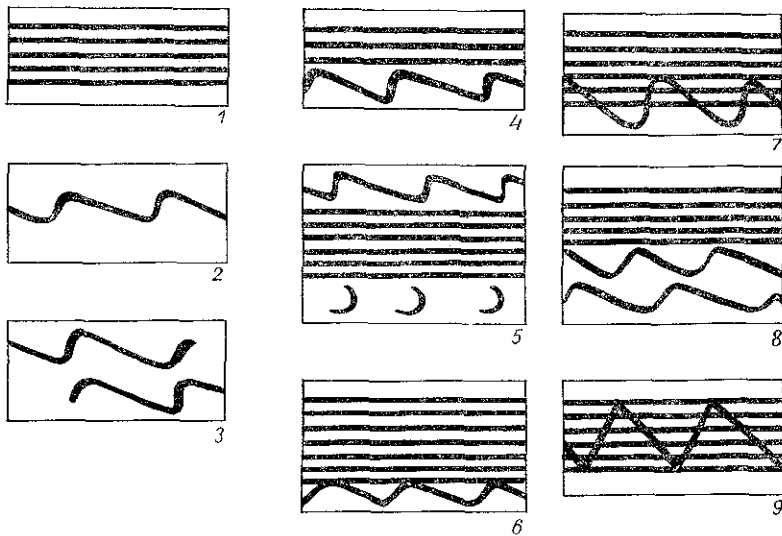

Рис. 3. Орнаменти на горщиках (1—9).

Особливу увагу привертають денця посудин. Всього в колекції 109 фрагментів та цілих денць. Їх діаметри коливаються від 6 до 15 см, переважають денця діаметром 11 см. Серед досліджених екземплярів 82—75,2% мають рельєфні зображення на зовнішньому боці. В результаті кореляції ознак, що характеризують кожне взяте окремо денце (діаметр, профіль, склад керамічного тіста, матеріал підсипки, розмір зображення та профіль лінії, що його утворює), встановлена їх належність понад 83 посудинам, 58 з яких, або 69,9%, мали рельєфні зображення.

Частина зображень подібна до так званих князівських знаків, інші являють собою комбінації кіл, прямих ліній та крапок. Рельєфні зображення трапляються поодинокі або утворюють серії від 2 до 22 повторень, відтиснутих на одній матриці (табл. 5, рис. 4). Серійні зображення характеризуються тотожністю всіх ознак, що враховувалися при визначенні кількості денць.

Зображення «князівських знаків» представлені прямокутним та двозубоподібним двозубцями, до перекладини яких знизу примикає вертикальний штрих-відрог. Зубці двозубця завершуються плавно відігнутими дугами чи крапками. За схемою прямокутні двозубці близькі до родового знака князя Мстислава Володимировича⁸.

«Знак Мстислава» першого варіанту (далі «Мстислав 1») виявлений на 12 фрагментах від 10 денць. Денця плоскі, прогнутість до середини не перевищує 1 мм. Лінія, що утворює зображення, у перерізі прямокутна. Лінія дуг зубців, на відміну від неї, має напівокруглений переріз дещо меншого радіуса (рис. 4, 1).

Найбільш широко представлений в колекції знак «Мстислав 2», що трапився на 27 фрагментах від 22 денць. Денця з цим знаком дуже увігнуті досередини посудини, тому лінія знака, що досягає завтовшки 4—5 мм, практично не пошкоджувалася. Особливістю денць із цими знаками є постійний діаметр (8 см) увігнутої частини дна, що виникла внаслідок випуклості матриці-накладки на диск гончарного круга, на якій був вирізаний негатив зображення. В разі перевищення діаметром денця величини 8 см, воно набувало складного профілю — вздовж країв утворювалося горизонтальне кільце, яке обрамляло увігнуту центральну частину дна.

На двох фрагментах від двох денць «знак Мстислава» переданий за допомогою двозубоподібного двозубця. На відміну від знаків з прямокутним двозубцем знак «Мстислав 3» має зубці, що завершуються великими крапками (рис. 4, 3).

Таблиця 5. Рельєфні зображення та сліди гончарного круга на денцях посудин

Позиція зображення на рис. 4 або короткий опис	Кількість фрагментів	Кількість донець	Склад керамічного тіста	Профіль донець	Програма конструювання начину	Матеріал підписки
1	12	10	1	плоске	донно-емкісна	зола
2	27	22	1	сильно увігнуте	"	"
3	2	2	1	плоске	"	"
4	1	1	1	"	?	"
5	1	1	1	"	донно-емкісна	"
6	2	2	1	"	?	"
7	2	2	1	"	донно-емкісна	"
8	4	3	2	"	?	зола, шамот
9	4	3	1	"	?	зола
10	1	1	2	"	?	?
11	4	3	1	"	?	зола
12	1	1	2	"	?	"
13	1	1	2	"	?	"
14	2	2	2	"	?	зола, шамот
15	3	2	2	"	донно-емкісна	"
16	2	2	2	"	донно-емкісна	"
Фрагменти донець із зображенням кола радіусом 23 мм	13	?	2	плоске	донно-емкісна	зола, шамот
Відбиток диска:						
а) виду 1	4	4	1	"	?	зола
б) виду 2	3	3	2	"	?	зола, шамот
Донець без зображень із спіральним завитком джгута в центрі	5	5	1	"	?	зола
Донець зі слідами роботи гончарного круга	2	2	2	слабо-увігнуте	?	зола, шамот
Донець індивідуальних характеристик без зображень	9	9	7—1 2—2	плоске	?	зола зола, шамот
Донець горщиків, що були у вжитку	4	2	1	"	?	зола

Лише одним екземпляром представлений знак «Мстислав 4». За своїми характеристиками він нагадує знак «Мстислав 1», але його зубці вищі і розташовані ближче один до одного (рис. 4, 4).

Нагадують своєю формою «князівські знаки» зображення дзвоноподібного двозубця з вписаною до нього стрілою (рис. 4, 5) та два ідентичні знаки (один зберігся фрагментарно) у вигляді приземкуватого двозубця, виконаного подвійною рельєфною лінією. Лінія, що утворює знак, у нижній частині зображення має два різно направлених відрогі-завитки (рис. 4, 6).

Зображення геометричних фігур, як і так звані князівські знаки, також представлені серіями та поодинокими зразками. Серії утворюють зображення солярних знаків (рис. 4, 7), трилисника (рис. 4, 8), кіл радіусом 19 мм з чотирма діаметрами (рис. 4, 9), кола радіусом 29 мм з рельєфною крапкою в центрі (рис. 4, 11), двох концентричних кіл (рис. 4, 14—16). Останні три зображення дають яскравий приклад ускладнення знаків за короткий відрізок часу: основа схеми знака, утворена колами радіусом 10,2—10,7 мм та 23,0—23,2 мм, двічі доповнювалась додатковими елементами. В одному випадку кола поєднувались зигзагом (рис. 4, 14), в іншому — лінія зовнішнього кола доповнювалась коротким штрихом, а в центр знака поміщалась крапка (рис. 4, 15). Тотожність зображень у вигляді кіл у трьох випадках засвідчує застосування одного інструмента, яким вирізувався негатив основи зображення — двох кіл. Деформація внутрішнього кола, що спостерігається в кількох випадках (рис. 4, 15—16), очевидно, є наслідком прочищення негативу зображення за допомогою загостреного, на зразок шила, інструмента, переріз деформованих ліній трикутний,

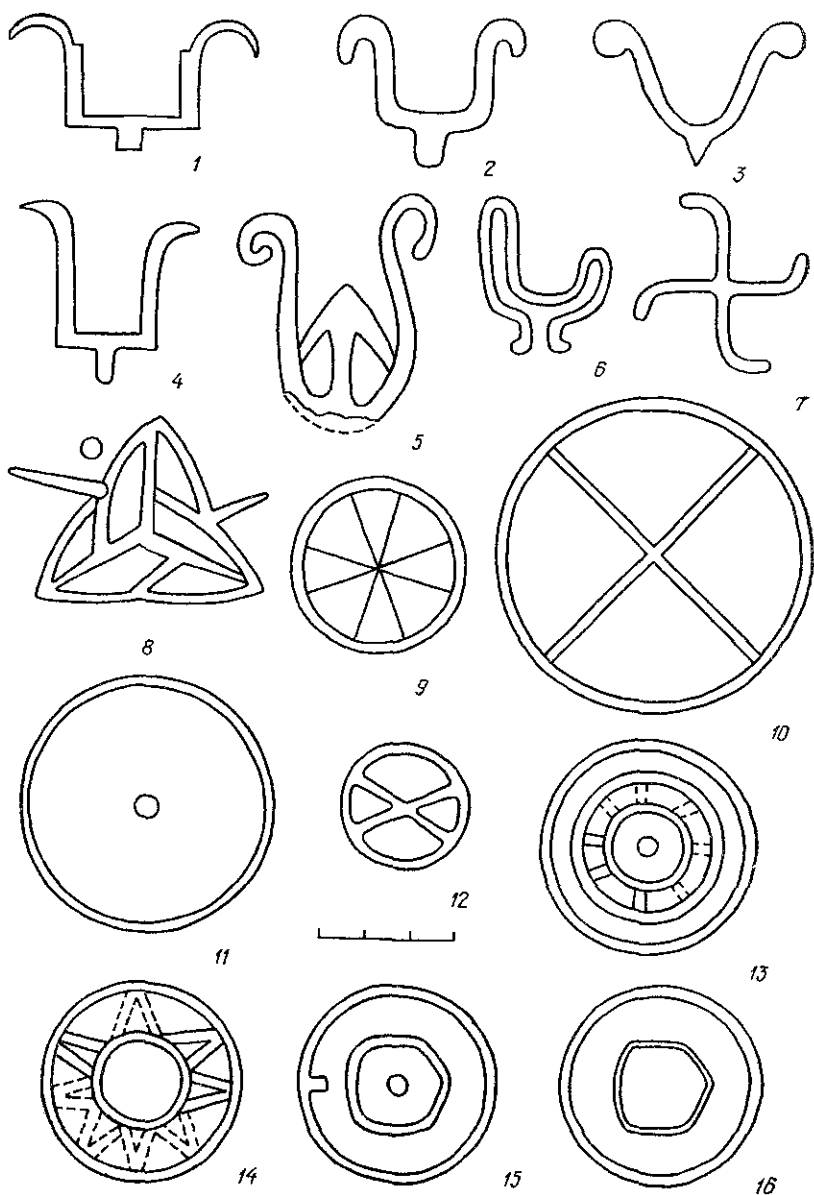

Рис. 4. Рельєфні знаки на денцях посуду, знайденого в зрубі:

1 — «Мстислав 1»; 2 — «Мстислав 2», 3 — «Мстислав 3»; 4 — «Мстислав 4»; 5 — дзвоноподібний двозубець із вписаною стрілою; 6 — приземкуватий дзвоноподібний двозубець; 7 — свастика; 8 — трилисник; 9 — коло радіусом 19 мм з чотирма діаметрами; 10 — коло радіусом 34 мм з двома діаметрами; 11 — коло радіусом 29 мм з рельєфною крапкою в центрі; 12 — коло радіусом 13 мм з двома діаметрами; 13 — три концентричні кола; 14 — два концентричні кола із вписаним зигзагом; 15 — два концентричні кола з штрихом-відрогом та крапкою в центрі; 16 — два концентричні кола з деформованою внутрішньою лінією.

а переріз правильних кіл та зигзагоподібної лінії — округлий. За формою перерізу відрізняється від ліній прямокутний штрих (рис. 4, 15).

Є серії денечь без знаків. Вони поєднуються за спільним рисунком дефектів диска гончарного круга, що відпечатувався на зовнішньому боці денечь, та характерними рисами формування начину виробів. На п'яти денцях простежувалося ідентичне спіралеподібне конструювання дна посудин; на чотирьох відбився рисунок диска у вигляді неглибоких паралельних тріщин (відбиток диска першого виду), тричі зафіксовано інший рисунок (відбиток диска другого виду).

Не повторюються зображення кола радіусом 34 мм з двома взаємно перпендикулярними діаметрами (рис. 4, 10), кола радіусом 13 мм з перехрещеними у вигляді «Х» діаметрами (рис. 4, 12), трьох концентричних кіл, з яких два внутрішні з'єднані перемичками (рис. 4, 13).

Серійні зображення та відбитки дефектів дисків трапляються лише на фрагментах від посудин, виготовлених з формувальної маси одного складу.

На двох денцях без зображень виявлено сліди, що характеризують тип гончарного круга, за допомогою якого виготовлялися ці посудини. В одному випадку на денці виявлено виступ параболічної форми висотою 3 мм та діаметром 6 мм (рис. 5, 1). В іншому — рельєфне кільце шириною 2—2,4 мм, зовнішній діаметр якого становить 8 мм (рис. 5, 2). О. О. Бобринський вважає, що такі сліди на денцях виробів здатний залишити ручний гончарний круг з грибоподібним диском. Деталі круга з грибоподібним диском знайдено в Новгороді в нашаруваннях XI—XII ст.⁹

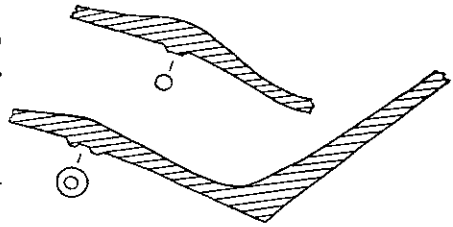

Рис. 5. Сліди роботи гончарного круга на денцях горщиків.

Горщики із зруба характеризуються використанням круга для профілювання службової частини посудин та обробки поверхонь виробів. Товщина стінок посуду по плічку та на місці переходу плічка в тулуб практично однакові. Подібні ознаки притаманні перехідній ситуації в розвитку функцій круга від етапу РФК-3 до етапу РФК-4¹⁰.

Знаючи тип круга, за допомогою якого виготовлявся посуд, рівень розвитку функцій круга та об'єми посудин, можна за існуючою методикою¹¹ розрахувати приблизні витрати робочого часу на виготовлення одиниці продукції та всього посуду, що зберігався в зрубі.

Об'єм горщика складається з суми об'ємів трьох зрізаних конусів, що утворюють тулуб, плічка та горловину посудини. Середній об'єм горщиків становить 9 л, об'єм посудин з тіста № 1 дорівнює 6,4 л, з тіста № 2 — 10,1 л*. Значних об'ємів досягали горщики із заповнення зруба, що були в користуванні: одного — 5,6 л, іншого — 10,5 л.

Продуктивність праці сучасних ремісників-гончарів, які виготовляють посуд технікою наліпу, використовуючи круги легких типів для часткового профілювання виробів та обробки їх поверхонь, становить 20—56 однолітрових посудин — на виготовлення посудини в 1 л витрачається 10—15 хвилин¹². При такій продуктивності праці на виготовлення горщика об'ємом 9 л потрібно витратити від 90 до 135 хвилин. Тоді за 8 годин роботи можна виготовити 3—5 таких посудин.

За етнографічними матеріалами відомо, що склад формувальної маси найбільш виразно відбивав індивідуальність майстра, його своєрідний творчий почерк, який об'єктивно складався під впливом набутого досвіду, а саме: одержання якісної продукції шляхом використання матеріалів з добре вивченими якостями¹³. Тому подібні вироби виготовлені з керамічних мас, виготовлених за різними рецептами, ми визначаємо як продукцію різних майстрів. А приміщення, в якому зберігалися вироби, з огляду на його господарське призначення, — як склад, що належав обом майстрам. Належність посуду самим майстрам, а не купцеві-посереднику впливає з належності гончарної продукції з ознаками РФК-3 та РФК-4 до виробництва типу Р-1 та Р-2, за О. О. Бобринським. Збут продукції таких виробництв відбувається на місці її виготовлення або на території в радіусі близько одного дня шляху від місця виготовлення виробів¹⁴, що під силу самим виробникам.

* Об'єм повністю реконструйованого горщика з тіста № 2, знайденого поблизу зруба, становить 9,7 л при висотному покажчику 1,10.

Творчий почерк майстрів виявився не тільки у використанні формувальних мас різного складу. Він проявляється у варіюванні пропорцій горщиків з тіста № 1 порівняно з посудинами з тіста № 2, у відмінностях декорування продукції, різних прийомах моделювання вінець однієї форми. Показовим щодо прояву індивідуальності майстрів є використання ними певної групи зображень для означення своєї продукції: ідентичні знаки нанесені на вироби, виготовлені з керамічної маси одного складу.

Тісний зв'язок посуду, виготовленого з однієї формувальної маси, підтверджує статистичний аналіз (табл. 4).

Встановлена кількість посудин, що зберігалися на складі, приблизна, оскільки частина матеріалів була пошкоджена. Враховуючи пошкодження шару кераміки та характер його залягання, вірогідно, що в зрубі на час його загибелі зберігалось близько 200 нових посудин, з яких 69% становить продукція майстра, який використовував тісто № 1 і 31% — продукція іншого гончара. Виготовлення такої кількості посуду потребувало від одного ремісника 17—28 восьмигодинних робочих циклів, а від іншого, вироби якого були більші за розмірами, — 14—31 робочий день.

Зберігання двома майстрами на одному складі результатів роботи кількох тижнів (можливо, місяця) вказує, очевидно, на поєднання інтересів виробників у сфері не самого виробництва а, можливо, збуту продукції. Спільне володіння групою ремісників певної спеціальності складськими приміщеннями — характерна ознака пізньосередньовічних ремісничих об'єднань, так званих рядів. Існування рядових корпорацій зафіксоване писемними джерелами XVI ст., які, на думку Б. О. Рибаківа, ведуть своє походження з XIII ст.¹⁵ Склад продукції двох майстрів XII ст. засвідчує виникнення в київському гончарному ремеслі окремих елементів, притаманних рядовим корпораціям пізнього середньовіччя.

Нагромадження великих партій виробів, безумовно, свідчить про анонімний характер збуту продукції у київському гончарстві XII ст. Анонімність споживача вказує на значний ступінь товарності продукції гончарів, який забезпечувався масштабами споживання керамічного посуду та застосуванням технічних пристроїв — гончарного круга та горна — у його виробництві.

А. П. КАЛЮК, М. А. САГАЙДАК

Склад керамической продукции XII в. с киевского Подола

Резюме

В 1983 г. в прибрежной части Подола частично исследован склад керамической продукции. В складе хранилась новая кухонная посуда, преимущественно горшки объемом 6—10 л. В результате петрографического исследования формовочных масс, приемов моделировки венчиков и орнаментов авторы пришли к заключению о принадлежности изделий двум мастерам. Об этом же свидетельствует изучение рельефных изображений на днищах сосудов, для получения которых каждый мастер пользовался индивидуальным набором матриц. Набор матриц одного из мастеров включал матрицы с изображениями геометрических фигур и так называемых княжеских знаков.

По мнению авторов, появление складских помещений, находившихся в совместном владении нескольких ремесленников, указывает на значительную степень товарности киевского гончарного ремесла XII в. и свидетельствует о появлении в нем элементов, характерных для рядовых корпорацій.

¹ Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник: Археология Новгорода 50 лет. — М., 1982. — С. 160. — Рис. 3, 4.

² Молчанов А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей // ВИД. — 1985. — Т. 16. — С. 67. — Табл. 1, 13.

³ Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—136.

⁴ Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Грінчук // Археологія. — 1982. — № 39. — С. 51—63.

⁵ Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 298—299.

⁶ Пачкова С. П., Петрашенко В. О. Вказ. праця. — С. 54. — Табл. 3.

⁷ Толочко П. П. Вказ. праця. — С. 294.

⁸ Молчанов А. А. Указ. соч. — С. 67. — Табл. 1, 13.

⁹ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 1. — С. 35—37, 48—49. — Рис. 3.

¹⁰ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — С. 51.

¹¹ Там же. — С. 28—29, 36—37.

¹² Там же. — С. 29, 30. — Табл. 3, 31. — Табл. 4.

¹³ Бобринский А. А. К изучению техники гончарного ремесла на территории Смоленской области // СЭ. — 1962. — № 2. — С. 32—33; Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — С. 77, 93.

¹⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — С. 29—30, 33. — Рис. 5. — Табл. 7.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 716, 719. — Прим. 36.

Л. І. ВИНОГРАДСЬКА

До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського

Археологічні дослідження 1979—1983 рр. Новгород-Сіверського дали можливість простежити стратиграфію пізньофеодальних шарів та кон-структивні особливості споруд. На основі аналізу речового та керамічного матеріалу, його розміщення за культурними шарами та за його аналогіями вдалося виділити ряд хронологічних періодів існування різних типів кераміки ¹.

Розкопки проводилися на дитинці «урочище Замок» і на посаді. На дитинці, де потужність культурних нашарувань досягала 3—3,5 м, простежено три основні культурні прошарки пізньосередньовічного часу, що різняться за кольором та характером заповнення (рис. 1, 1). Нашарування XIV—XV ст. темно-сірого кольору з незначними прошарками глини починаються від рівня згарища часів золотоординської навали, що відокремлює їх від давньоруських шарів. Вони маловиразні та бідні на знахідки.

Шари XVI—XVII ст. сірого та світло-сірого кольорів, насичені численними предметами матеріальної культури. Тут з'являються залізні підкови до взуття, кількість яких збільшується у верхніх прошарках. З XV ст. взуття дещо змінюється, замість м'якої підшови з'являється тверда з підбором, на який набивалася підкова з шпичаками для кріплення. На Україні таке взуття починає побутовати серед міського населення XVI—XVII ст. ²

Характерною рисою шару XVI ст. є знахідки мископодібних кахлів, які у верхніх прошарках трапляються разом з коробчастими із складнопрофільованою лицьовою пластиною. Орнамент на кахлях або сюжетний, або геометризований рослинний. З'являється і кераміка, вкрита з середини зеленою поливою. В ранніших шарах такі знахідки були поодинокими. Простежити конструкцію будівель у шарі XVI ст. на дитинці не вдалося. Встановлено лише, що господарчі ями цього періоду обкладалися по стінах та перекривалися зверху берестиною, тоді як господарські будівлі XIV—XV ст. обпалювалися зсередини за давньоруською традицією.

Нашарування XVI ст. перекривається шаром згарища, товща якого на місцях будівель досягає 1 м. У горілому шарі та спорудах виявлено наконечник списа, алебарду, руків'я від нагая, шпору з коліщатком, кам'яне ядро від облогового знаряддя, багато картечі (рис. 1, 2—4). Перелічені знахідки вказують, що пожежа трапилася під час облоги міста. Наявність над шаром пожежі шару з керамікою та ках-